

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ**

ТАРЫХ ЖАНА МАДАНИЙ МУРАСТАР ИНСТИТУТУ

Д. 07.13.015 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 316.7 (575) (043.3)

ЧЫНЫКЕЕВА ГҮЛНАЗ ЭРГЕШАЛИЕВНА

**Азыркы мезгилдеги Кыргызстандын түштүгүндөгү этнодемогра-
фиялык жүрүмдөр (Жалал-Абад облусундагы этносологиялык
изилдөөнүн негизинде)**

07.00.07 – этнография, этнология жана антропология

**Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2014

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин археология, этнология жана Борбордук Азиянын тарыхы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: тарых илимдеринин доктору
Джоошбекова Айнагул Рысбаевна

Расмий оппоненттер: тарых илимдеринин доктору, профессор
Калыш Аманжол Боранбайулы

тарых илимдеринин кандидаты, доцент
Сулайманов Эртабылды Жолдошевич

Жетектөөчү мекеме:

Борбордук Азиядагы Америка университетинин антропология кафедрасы,
Дареги: 720040, Бишкек ш., Абдымомунов к. 205.

Диссертациялык иш 2015-жылдын "24" - январында саат "14. 00"дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых жана маданий мурастар институтунун алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д. 07.13.015 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720033, Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү 547, 348-ауд.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси 265-а.

Автореферат 2014-жылдын « 24 » декабрда жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
тарых илимдеринин доктору

Турдалиева Ч.Ж.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык иштин актуалдуулугу. Рынок экономикасына өтүү, чечкиндүү социалдык-экономикалык жана саясий реформалардын жүрүшү, өлкөдөгү социалдык-экономикалык туруксуздук Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнөн кийинки жылдары анын калкынын өнүгүү динамикасына жана мүнөзүнө чечкиндүү таасир тийгизди. Ошондуктан учурда республикадагы этнодемографиялык жүрүмдөрдү терең жана ар тараптуу изилдөө актуалдуу болуп саналат.

XX кылымдын экинчи жарымында этнологдор изилдеген маселелердин айлампасы белгилүү деңгээлде кеңейди. Бул мезгилде этнология менен байланышкан бир топ илимий дисциплиналар пайда болду: этнодемография, этнососоциология, этногеография, этнопедагогика ж.б.

Кыргызстандын түштүгүндө жайгашкан Жалал-Абад облусунун мисалындагы бул изилдөөдө өлкөдөгү саясий жана экономикалык өзгөрүүлөрдүн республикадагы этнодемографиялык жүрүмдөргө тийгизген таасирин ачып көрсөтүүгө аракет жасалды. Бул облус – ири ресурстарга бай жана өндүрүштүк мүмкүнчүлүгү жогору өнөр-жай жана маданий борборлорунун бири болуп саналат.

Кыргызстандын аймактарындагы элдердин тарыхый өнүгүүсүнүн көп түрдүүлүгү, андагы жашаган калктын өзүн-өзү өндүрүүсү жана жашоо ишмердүүлүгү илимий жактан гана актуалдуу эмес, анын практикалык да мааниси чоң. Калктын демографиялык жүрүмдөрү бир топ факторлор, анын ичинде аймактын тарыхый өзгөчөлүктөрү, экономикалык өнүгүүсүнүн деңгээли, ар түрдүү этностордун маданияттарынын бири-бирине тийгизген таасири менен шартталган. Облустун калкынын этнодемографиялык жүрүмдөрү этнологиялык жактан изилдене электиги изилдөөнүн актуалдуулугун аныктайт.

Диссертациялык теманын ири илимий программалар жана негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык тема "Кыргызстандын түштүгүндөгү этнодемографиялык жана миграциялык жүрүмдөр" (жетекчиси профессор А.А. Асанканов) аттуу илимий-изилдөө проектисинин курамдык бөлүгү катары Ош мамлекеттик университетинин археология, этнология жана Борбордук Азиянын тарыхы кафедрасында аткарылды.

Диссертациялык эмгектин максаты Жалал-Абад облусунун калкынын этнодемографиялык жүрүмдөрүнүн мүнөздүү белгилерин изилдөө болуп эсептелет.

Жогорудагы максаттарга ылайык диссертацияда төмөнкү милдеттер коюлду:

- облустун калкынын санын, этникалык жана жыныстык-курактык курамын карап чыгып, андан ары өнүгүү мүнөзүн жана багыттарын аныктоо;
- демографиялык өзгөрүүлөрдүн багыттарын аныктоо үчүн облустун

субаймактарындагы этностордун санынын динамикасын райондор боюнча изилдеп чыгуу;

- облустагы никелешүүнүн жана ажырашуунун көрсөткүчтөрүн жана аралаш никелерди талдоо;

- калктын жыныстык-курактык курамын, нике жана үй-бүлөлүк абалын талдап, аны шарттаган факторлорду аныктоо;

- облустагы калктын табигый өзүн-өзү өндүрүү жүрүмдөрүн (төрөлүү, өлүү) изилдөө, анын факторлорун, мүнөздүү багыттарын аныктоо;

- этностордун азыркы учурдагы жашоо булактарын табигый өзүн-өзү өндүрүү жүрүмдөрүнүн социалдык-экономикалык фактору катары талдоо;

- кыргыздардын жаңы шартта көз караштарынын өзгөрүүсүнүн этнодемографиялык жүрүмдөргө тийгизген таасирин этносоциологиялык изилдөөнүн материалдары боюнча талдоо;

- облустагы калктын миграциясын изилдөө, анын учурдагы себептерин, жүйөлөрүн, багыттарын жана өнүгүүдөгү мүнөздүү багыттарын ачып көрсөтүү жана калктын демографиялык курамына тийгизген таасирин аныктоо.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы. XX кылымдын акыркы он жылдыгы жана XXI кылымдын башындагы Жалал-Абад облусунун калкынын этнодемографиялык жүрүмдөрүн комплекстүү изилдөөгө алгачкы кадам ташталгандыгында. Мында Жалал-Абад облусунун калкынын этностук топторундагы сандык жана сапаттык өнүгүүсүн чагылдырган маселелер кеңири булактардын негизинде каралды.

Бул диссертацияда алгачкы жолу Жалал-Абад облусунда жүргүзүлгөн этносоциологиялык изилдөөнүн материалдары талданып, жыйынтыктар илимий айлампага киргизилди. Андан сырткары, жарыкка чыга элек маанилүү статистикалык маалыматтар колдонулду (айрымдарын автор өзү эсептеп чыкты).

Калктын демографиялык түзүмүн мүнөздөө үчүн этнодемографиялык бкмаларды кеңири колдонуу менен белгилүү аймактарда жашаган этностордун санынын динамикасы талдоого алынды, демографиялык көрсөткүчтөр аркылуу салыштырмалуу талдоо жүргүзүлдү.

Калктын өзүн-өзү өндүрүүсүнүн мүнөздүү белгилери ачып көрсөтүлдү жана алардын социалдык-экономикалык, маданий, демографиялык жана этникалык шарттарга ылайыкталышы аныкталды. Миграциянын таасирине байланыштуу этнодемографиялык жүрүмдөрдүн өзгөрүүсү көрсөтүлдү.

Диссертациянын илимий-практикалык маанилүүлүгү. Изилдөөнүн материалдарын жана илимий жыйынтыктарын демографиялык жүрүмдөрдүн өзгөчөлүктөрүн жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачып көрсөтүүдө, өлкөнүн демографиялык саясатын аныктоодо, анын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн болжолдоо үчүн узак убакытка чектелген программаларды түзүүдө, ошондой эле, өндүрүшкө жана керектөөгө байланышкан аймакта-

гы саясий, экономикалык жана чарбалык маселелерди уюштурууда колдонууга болот. Талданган материалдардын жыйынтыктары, сунуштар ушул проблема боюнча иштеген бардык мамлекеттик жана коомдук уюмдарга пайдалуу. Жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн этнодемография курсун иштеп чыгууда изилдөөнүн материалдарын пайдаланса болот. Ошондой эле, Кыргызстан элдеринин тарыхы, этнографиясы, демографиялык тутуму боюнча жалпылоочу жумуштарды даярдоодо, энциклопедияларды, окуу китептерин, илимий-популярдуу китептерин, окуу курстарын иштеп чыгууда колдонууга мүмкүн. Изилдөөнүн материалдары ушул багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзгөн жаш окумуштуулар үчүн да пайдалуу болоор деген ойдобуз.

Коргоого сунушталуучу жоболор:

- Кыргызстандын түштүгүндөгү Жалал-Абад облусунун көп улуттуу калкы демографиялык жактан чоң өзгөрүүлөргө дуушар болду. Калктын санынын динамикасына табигый өсүү жана миграция чоң таасир этет. Биз изилдеген мезгил ичинде облустун калкынын саны өскөн.

- Облустун калкы демографиялык жактан салыштырмалуу жаш. Калктын курамында балдардын жана өспүрүмдөрдүн саны көп. Улгайган адамдардын саны Кыргызстандын түндүк облустарына караганда аз. Жыныстардын ортосундагы дисбаланс сезилээрлик эмес. Улгайган жаштагы эркектердин саны аялдарга караганда эки эсеге аз.

- Жыйырма жыл аралыгында калктын этникалык курамы чоң өзгөрүүлөргө кабылды. Тышкы миграциянын күч алышы менен калктын курамында кыргыз, өзбек, тажиктердин үлүшү өскөн, орус, украин, белорус, татар, немецтердин үлүшү кемиген. Миграциянын таасири башка аз сандуу этносторго көп таасир эткен эмес, алар мурдагыдай эле облустун аймагында жашап, анын көп улуттуу калкын түзүүдө.

- Эгемендүүлүк мезгилиндеги саясий жана социалдык-экономикалык реформалар шартында калктын демографиялык өнүгүү маселелеринде, андагы табигый өзүн-өзү өндүрүү мүмкүнчүлүгүндө жана сапаттык өнүгүүсүндө көптөгөн өзгөрүүлөр бар. Калктын демографиялык өсүүсүнүн негизги фактору табигый өсүү болуп эсептелет. Негизинен облустун калкынын табигый өсүүсү жогору.

- Өткөөл мезгилдеги экономикалык абалдын туруксуздугу, кардиналдуу реформалар учурунда облустун калкынын никелешүү көрсөткүчү төмөндөгөн. Айыл жана шаар калкында никелешүү жана ажырашууларда кээ бир айырмачылыктар бар. Кийинки эл каттоонун материалдары көрсөткөндөй, калктын ичинде аз санда болсо да мамлекеттик каттоодон өтпөгөн никелер пайда болду.

- Облустун калкынын арасында улуттар аралык аралаш никелер кеңири тараган. Этномаданий өнүгүүдөгү жалпылыктар аралаш үй-бүлөлөрдүн жаралышына жана өнүгүүсүнө мүмкүнчүлүктөрдү түзүүдө. Көп аралаш

никелер кыргыз-өзбек, өзбек-кыргыз түгөйлөрүндө кездешет.

• Жалал-Абад облусунун калкынын этнодемографиялык өнүгүүсүнө миграциялык жүрүмдөр чоң таасир тийгизет. Тышкы эмгек миграциясына негизинен эмгекке жарамдуу жаштар кетип жаткандыктан облустун этнодемографиялык өнүгүүсүнүн бардык параметрлеринде анын таасири чоң.

• Облустагы калктын, анын ичиндеги кыргыздардын көпчүлүгүнүн максаты Россия, Казакстанга барып иштеп келүү, жашоо үчүн багытталган. Алардын активдүү миграциялык жүрүм-туруму негизинен социалдык-экономикалык себептер менен шартталган. Миграциялык жүрүмдөр жана калктын этнодемографиялык өнүгүүсү бири-бири менен тыгыз байланышкан жана өз ара бири-бирине таасир этип турушат.

Изденүүчүнүн өздүк салымы. Жүргүзүлгөн этносоциологиялык изилдөөлөрдү талдоонун, байкоо жүргүзүүнүн, тургундар менен маектешүүнүн материалдарынын жана статистикалык маалыматтарды салыштыруунун натыйжасында Кыргызстандын түштүгүндөгү Жалал-Абад облусунун этнодемографиялык жүрүмдөрү изилденди. Облустун калкынын этникалык, курактык, жыныстык курамы аныкталды. Этнодемографиялык жүрүмдөрдүн өзгөрүүсүнүн шарттары талданды. Облустун калкынын миграциясынын себептери, багыттары анын демографиялык абалга тийгизген таасири изилденди. Жаңы турмуштук шарттар кыргыздардын этнодемографиялык жүрүм-турумун өзгөртүп жаткандыгы өздүк материалдар менен тастыкталды. Ошондой эле, илимий айламплага жаңы этносоциологиялык материалдар киргизилди.

Иштин апробациясы. Диссертациянын негизги жоболору жана теориялык, практикалык жыйынтыктары эл аралык, республикалык жана аймактык илимий-практикалык конференцияларда доклад, билдирүү катары баяндалган жана басмадан чыгарылган.

Изилдөөнүн натыйжаларынын жарык көрүшү. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналган илимий практикалык конференцияда (2003-ж.); Кыргыз Республикасынын Гербинин 20 жылдык мааракесине арналган эл аралык илимий-теориялык конференцияда (2013-ж.) ж.б. докладдар жасалган. “ОшМУнун жарчысы”, “Известия вузов”, “Ulukumuz” жана “Edilet” сыяктуу жыйнактарда жалпысынан 10 илимий макалалар жарык көрдү.

Изилдөөнүн структурасы. Диссертация киришүүдөн, төрт баптан, тогуз бөлүктөн, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи бап “Калктын этнодемографиялык жүрүмдөрүн изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери, булактары жана тарыхнаамеси” деп аталат жана ал эки бөлүктөн турат. **Биринчи баптын биринчи бөлүгү “Изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери, ыкмалары жана колдонулган булактар”** деп аталат. Биздин бул изилдөө-

дө тарыхыйлуулук принциби колдонулду. Ал Жалал-Абад облусундагы этнодемографиялык жүрүмдөрдүн тарыхый мүнөздүү багыттарын ачууга жардам берет. Муундардын алмашуусундагы адам баласынын жашоосундагы маанилүү окуялар болуп эсептелген облустун калкынын *төрөлүү, өлүү, никелешүү, ажырашуу* сыяктуу демографиялык жүрүмү бул диссертациялык иштин өзөгүн түзөт. Демографиялык жүрүмдү талдоодо этникалык жүрүмдү эсепке алуу зарыл.

Жалал-Абад облусунун калкынын этнодемографиялык мүнөздүү багыттарын талдоо, окшоштуктарын жана айырмачылыктарын көрсөтүү, мейкиндикте жана убакытта салыштырууларды жүргүзүү үчүн биздин изилдөөдө салыштырмалуу-тарыхый ыкма колдонулду. Салыштырматарыхый ыкманын курамында аналогиялык ыкма салыштырып жаткан калктын курамынын кээ бир белгилеринин негизинде алардын окшоштуктарын аныктап берүүгө жардам берди. Изилдөөдө статистикалык маалыматтарды иштеп чыгуу ыкмалары колдонулду. Калктын курамын изилдөөдө жана талдоодо эффективдүү инструмент катары атайын демографиялык жадыбалдар, жыныстык-курактык пирамидалар, графиктер түзүлдү. Аларда калктын санынын динамикасы, абсолюттук өсүү, өсүүнүн темпи, жыныстардын катышы, жаш-курагы, үй-бүлөдөгү балдардын саны, никелешүү жана үй-бүлөлүк, улуттук, тилдик курамы сыяктуу демографиялык көрсөткүчтөр талдоого алынды.

Бул изилдөөдө этнологиялык изилдөөнүн төмөнкү ыкмалары колдонулду:

- респонденттерди сурамжылоо;
- статистикалык маалыматтарды талдоо;
- жергиликтүү тургундар, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруунун өкүлдөрү менен аңгемелешүү;
- байкоо жүргүзүү - Жалал-Абад облусундагы талаа изилдөөлөрү;
- массалык маалымат каражаттарынын материалдарын талдоо;
- сурамжыланган материалдарды талдоо.

Диссертациялык изилдөөнүн негизги булагы болуп жүргүзүлгөн этносоциологиялык изилдөөнүн материалдары эсептелет. Этносоциологиялык изилдөө Жалал-Абад облусунда 2009-жылы жүргүзүлдү жана “Кыргызстандын түштүгүндөгү этнодемографиялык жана миграциялык жүрүмдөр” (жетекчиси профессор А.А. Асанканов) деп аталган чоң изилдөө проектисинин бөлүгү болуп саналат. Изилдөө Ош, Жалал-Абад жана Баткен облустарында жүргүзүлгөн. Жалал-Абад облусунда этносоциологиялык изилдөө үчүн иргеп алуу ыкмасынын натыйжасында Жалал-Абад шаары жана Базар-Коргон айылы тандалып алынды. Бул изилдөөнүн стационардык пункттары изилденип жаткан облустун бардык калктуу пункттарын мүнөздөйт. Этносоциологиялык изилдөөнүн материалдары диссертанттын талаа изилдөөлөрү менен толукталды. Тандап алууда калктын этникалык курамына

негизги көңүл бурулду.

Жалал-Абад шаары облустун административдик, маданий жана экономикалык борбору болуп саналат. Облустун административдик борбору болгон Жалал-Абад шаарында 97172 адам жашайт, анын ичинен 54,7% кыргыздар, 38% өзбектер жана 3,4% орустар болуп саналат.

Базар-Коргон айылында 33 359 адам жашап, алардын 55% - кыргыздар, 43,2% - өзбектер, ошондой эле 1% - уйгурлар жана түрктөр түзөт. Калктуу пунктарда 16 жаштан жогорку кыргыз калкы сурамжыланды. Жалпысынан облус боюнча 475 адам сурамжыланды. Анын ичинен 187 адам шаардан, 288 адам айылдан суралды. Жынысы боюнча 196 (42%) эркек, 279 (58%) аял сурамжыланды. Анкета кыргыз тилинде жүргүзүлдү.

Жалал-Абад облусунун калкынын демографиялык жүрүмдөрү боюнча толук жана туура көрүнүштү алуу үчүн статистиканын материалдары, эл каттоонун материалдары талданды. СССРдин жана Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик статистика комитетинин материалдары диссертациялык изилдөөдө кеңири колдонулду. Тактап айтканда: 1989-жылдагы Бүткүл Союздук эл каттоо материалдары, 1999 жана 2009-жылдардагы Кыргыз Республикасындагы Улуттук биринчи жана экинчи эл каттоо жыйынтыктары, “Область цифраларда”, “Кыргызстан цифраларда”, “Кыргызстандын аялдары жана эркектери”, “Кыргыз Республикасынын демографиялык жылнаамасы”, “Кыргыз Республикасынын калкынын тилдерди билүүсү боюнча бөлүштүрүлүшү”, “Кыргыз Республикасынын калкынын жыныстык-курактык курамы”, “Кыргыз Республикасынын миграциясы” сыяктуу жыйнактар жана башка көптөгөн материалдар пайдаланылды.

Биринчи баптын экинчи бөлүгү “Проблеманын тарыхнаамеси” деп аталат. Советтик мезгилдеги көпчүлүк эмгектерде жалпы демографиялык жагдай же калктын табигый жана миграциялык кыймылына таасирин тийгизген белгилүү демографиялык, социалдык-экономикалык, маданий жана башка факторлор изилденген. Бирок, түздөн-түз этникалык жана демографиялык жүрүмдөрдүн өз ара карым-катнашын аймактар боюнча, кээ бир улуттар боюнча караган изилдөөлөр аз болгон. Советтик адабияттарда “орус этносу жана союздук республикалардын этностору” темасы этнодемографиялык изилдөөлөрдө кеңири иликтенген. Этнодемографтар тарабынан улуттук азчылыкка көңүл бурулбай келген. Изилдөөгө эң керектүү болгон кээ бир улуттар боюнча статистикалык маалыматтар так берилген эмес. Өзгөчө, азыркы мезгилде мындай чөйрөдөгү изилдөөлөрдүн жоктугунан республикадагы жана анын аймактарындагы элдердин этнодемографиялык жүрүмдөрүн толук жана ар тараптуу талдоо, иликтөө жана изилдөө зарылдыгы келип чыгууда.

Теориялык мүнөздөгү В.И. Козловдун [Динамика численности народов. М., 1969., Этническая демография. – М., 1977.] эмгектерин белгилеп кетүүгө болот. Ал өз эмгегинде этнология менен демографиянын байланы-

шына, этнодемографиялык изилдөөлөрдүн теориялык маселелерине, жаңы илимий дисциплинанын түшүнүк аппаратына чоң көңүл бурган. 1970-жылдары Б.Ц. Урланистин [Народонаселение: исследование, публицистика. – М., 1976.] эмгектеринде элдердин этнодемографиялык өнүгүү маселелери каралган. 1980-жылдары этнодемографиялык адабияттардын классикалык эмгектери болуп эсептелген изилдөөлөрдү да белгилеп кетсек. 1985-жылы демографиялык жүрүмдөр этникалык өнүгтө каралып, В.И. Козлов, Г.А. Бондарская, А.А. Сусоколов [Сто наций и народностей: этнодемографическое развитие СССР. – М., 1985.] сыяктуу автордук коллективдин эмгеги жарык көргөн. 1986-жылы С.И. Бруктун [Население мира: этнодемографический справочник. М., 1986., Миграционные процессы в России и СССР. – М., 1991.] фундаменталдык эмгегинде ошол мезгилдеги дүйнөдөгү 200 мамлекеттин калкынын этнодемографиялык мүнөздөмөсү иш жүзүндө толук берилген. 1959,1970,1979,1989-жылдардагы Бүткүл союздук эл каттоолордон кийин СССРдеги этнодемографиялык жана этнолингвистикалык жүрүмдөргө талдоо жүргүзгөн Ю.В. Бромлей [Этнос и эндогамия. // Сов. этнография. – 1969. – N 6. – С.84-91.], А.Г. Волков [Этнические смешанные семьи в СССР и некоторые аспекты Всесоюзной переписи населения. // Сов. этнография. – 1989. – №2. – С. 24-35.], А.Я. Кваша [Демографический анализ и общество. // Вестн. статистики. – 1992. – N 8. – С. 19-23.] сыяктуу окумуштуулардын бир топ илимий макалалары чыгарыла баштаган.

1990-жылдары жарыкка чыккан О.Е. Казьмина жана П.И. Пучковдун [Основы демографии. – М., 1994.] этнология жана демографиянын алкагында өлкөдө алгачкы пайда болгон жана калыптана баштаган жаңы илимий дисциплина боюнча окуу куралы чоң мааниге ээ болгон. Анда этнодемографиялык илимдин эволюциясы, этникалык жана демографиялык жүрүмдүн өз ара карым-катнашы, Россиянын, жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдөгү этнодемографиялык өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрү изилденген.

Калктын табигый өсүүсүнүн этникалык өнүгүн талдоодо Г.А. Бондарская [Рождаемость в СССР: этнодемографический аспект. – М., 1977.] өзүнүн эмгегинде репродуктивдүү жүрүм-турумдун этникалык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурган жана салттын, нике жана үй-бүлөлүк үрп-адаттардын, аялдардын билим деңгээлинин төрөлүүгө тийгизген таасирин изилдеген. Никелешүүнүн этникалык өзгөчөлүктөрү демографиялык адабияттарда аз изилденген. Этнографиялык жана тарыхый эмгектерде ар түрдүү элдердин нике жана үй-бүлөлүк салттары чагылдырылган маалыматтарды табууга болот. А.Г. Волков [Этнически смешанные семьи в СССР: динамика и состав. – М., 1989., Семья – объект демографии. – М., 1986.] СССРдеги этникалык аралаш үй-бүлөлөрдүн курамын жана динамикасын демографиялык жаатта изилдеген.

Этносоциологиялык жактан улуттар аралык аралаш никелерди изилдөө кеңири тараган багыт болуп эсептелет. Мындай тематика А.А. Сусоко-

ловдун [Межнациональные браки в СССР. – М., 1987.] эмгектеринде каралган. Ю.В. Бромлей [Этнос и этнография. – М., 1973., Очерки теории этноса. – М., 1983., Современные проблемы этнографии: очерки теории и истории. – М., 1981., Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М., 1987.] этникалык эндогамия маселесин жана алардын этностордун арасында сакталуусун изилдеген. Саясий жана социалдык-экономикалык реформалардын натыйжасында учурда этникалык миграциялык жүрүмдөрдүн өзгөчө мүнөздүү багыттары пайда болууда. Акыркы жыйырма жыл ичинде улуттук жана демографиялык маселелердин өсүүсү менен калкты изилдөөнүн этнодемографиялык тематикасына кызыгуу күчөдү.

КМШ мамлекеттеринде М.Х.Асылбеков, А.Б.Галиев, В.В.Козина [Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980) Алма-Ата, 1991., Демографические процессы современного Казахстана. – Алматы, 1995.], А.Б.Гали, А.Б.Калышов, К.С.Каражанов [История переписей населения и этнодемографические процессы в Казахстане. – Алматы, 1998.], Л.Т.Кожакеева [Социально-демографическое развитие населения городов Южного Казахстана во второй половине XIX – начале XXI вв: автореф. дис... д-ра ист. наук. – Алматы, 2010.-47 с.] жана Гюльзар Тофик гызы Новрузова [Азербайджанская диаспора Российской Федерации: проблемы исторической демографии (1989-2002 гг.): автореф. дис. д-ра философии ... канд. ист. наук. – Баку, 2010.] сыяктуу окумуштуулар изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Этнодемографиялык жүрүмдөрдү экономикалык нукта изилдеген окумуштуулардын катарына А.К. Комилов [Тенденции воспроизводства населения и демографическая безопасность (на примере Республики Таджикистан): автореф. дис... канд. экон. наук. – Душанбе, 2011.], З.С. Исломова [Экономико-демографические проблемы неформальной женской занятости типа «мардикорство»: автореф. дис.... канд. экон. наук. – Душанбе, 2010.], А.Дж. Хайдаров [Перспективы старения населения: демографические и экономические аспекты исследования (на материалах Республики Таджикистан): автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Душанбе, 2010.], А.А. Бабаев [Современные проблемы миграции населения в регионах с высоким темпом роста населения (на примере Республики Таджикистан): автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Душанбе, 2012.], М.Р.Абдуллаева [Тенденции смертности населения и ее проблемы в переходный период (на материалах Республики Таджикистан): автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Душанбе, 2012.], А.Б.Абрамова [Особенности экономико-демографического и экологического развития на современном этапе (на материалах Кыргызской Республики): автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Душанбе, 2012.], Ф.С.Исломов [Современные тенденции воспроизводства населения и его перспективы в странах с высокими темпами демографического роста (на примере Республики Таджикистан): автореф. дис. ... д-ра экон. наук. – Душанбе, 2012.] жана Д.И. Ибрагимовалар [Современные факторы и перспективы рождаемости в регионах с высоким темпом

роста населения (на материалах Республики Таджикистан): автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Душанбе, 2010.] кирет.

Кыргызстанда эгемендүүлүк жылдарында этнодемографиялык жүрүмдөр боюнча бир нече эмгектер жаралды. Алардын ичинен Ж. Жоробековдун [Этнодемографические процессы в Кыргызстане (вчера, сегодня, завтра). – Б., 1996., Этнодемографические процессы и вопросы этнополитики в Кыргызстане.: дис. д-ра политол. наук. – Алматы, 1998.] эмгегин атап кетүүгө болот. Изилдөөдө Кыргызстандагы эгемендүүлүк жылдарындагы демографиялык жүрүмдөргө өзгөчө көңүл бурулган. Автор кыргыздардын жана ар түрдүү элдердин демографиялык жүрүмдөрүн талдоого алган. Ошондой эле, Ж.Жоробеков Кыргызстандын түштүгүндөгү этнодемографиялык жүрүмдөрдү изилдеген жана анын ичинде Жалал-Абад облусунда калктын санынын өсүп жаткандыгын баса белгилеген. Эгемендүүлүктүн жылдарында улуттар жана административдик-аймактык бөлүктөр боюнча ири масштабдагы жалпылоочу изилдөөлөр жок.

Калкты ар тараптан изилдөөлөрдү аны демографиялык жактан мүнөздөмөлөрсүз кароого болбойт. Андай изилдөөлөргө А.А.Асанканов [Кыргызы: рост национального самосознания. – Б., 1997. – М., 1993.], Г.В.Кумсков [Закономерности и особенности развития миграционных процессов Кыргызстана на современном этапе. – Бишкек, 2002., Регулирование миграционных процессов в Центральноазиатском экономическом сообществе. – Бишкек, 1998.], Г.К.Кронгард [Население Киргизии в последней трети XIX- начале XX века: по материалам северных районов. – Фрунзе, 1989.], У.Ж.Эргешбаев [Миграционные процессы в Кыргызстане и их социально-экономические последствия: автореф. дис. ... д-ра экон. наук. – М., 2009.], Дж.А.Омукеева [Миграция в Кыргызстане: ее роль в государственных приоритетах этнонациональной политике. – М., 2003., Этнонациональная политика современного кыргызского государства: дис.... д-ра политол. наук. – М., 2003.], Ш.Б.Батырбаева [Демографическое развитие Кыргызстана в 20-50 годы XX века (источники и методы их изучения): дис. ... д-ра ист. наук. – Бишкек, 2004.], А.Р.Жоошбекова [Социально-культурное развитие кыргызов средних городов Кыргызстана (опыт этносоциологического исследования). – Бишкек, 2003., Миграционные процессы в среде кыргызов (на материалах этносоциологических исследований юга Кыргызстана). – Бишкек, 2012.], Б.Бектурганова [Внутренняя миграционная ориентация сельских кыргызов во второй половине 90-х годов XX века (по материалам этносоциологических исследований): дис.... канд. ист. наук. – Бишкек, 2002.], А.Т. Кушубеков [Трансформация этнического состава населения Кыргызстана в XX веке: дис.... канд. ист. наук. – Бишкек, 2010.], Н.М.Омаров [Миграционные процессы в Кыргызской Республике в годы независимости: итоги десятилетия. – Бишкек, 2001.], А.Б.Элебаева [Ошский межнациональный конфликт: социологический анализ. – Бишкек, 1991.], С.Ж.Текенова [Межэтнические отно-

шения в Кыргызстане: история и реальность. – Бишкек, 1999.], Э.К. Алайчиев [Кыргызстандын туштук аймагындагы демографиялык маселелер. – Ош, 2011.]. эмгектерин кошуп кетүүгө болот. Учурдагы социалдык-демографиялык кырдаалды чагылдырган материалдар Э.Ж. Сулайманов, Ж. Белеков, А. Акматалиевдин [Миграционные процессы в Ошской области в первой половине 90-х годов // Ренессанс и Регресс.- Бишкек, 1996.– С.164-167., Город Ош на пороге XXI века: урбанизация и семья // Все про Ош. – Ош, 1999. – Вып.2. – С. 85-89., Өзгөн району: учурдагы этнодемографиялык процесстер // Вестн. Ош. гос. ун-та. Сер. гуманитар. наук. – 2001.– №4.- С.123-132., Южные регионы Кыргызстана: семья и этнокультурные традиции // Диалог цивилизаций.– Бишкек, 2003. – Вып.3. – С.137-141.] илимий макалаларынын мазмунун түзгөн. Көбүнчө алар учурдагы демографиялык мүнөздүү багыттардын оң жактарын белгилешип, калктын санынын улам өсүп бара жатканын корсетүшкөн.

Жыйынтыктап айтканда, калктын этнодемографиялык жүрүмдөрүн изилденген эмгектер саналуу гана. Илимий айламплага кирген изилдөөлөрдүн материалдары биз изилдеп жаткан облустагы этнодемографиялык жүрүмдөрдү шарттаган көптөгөн факторлорду, мүнөздүү багыттарды изилдөөдө чоң көмөк көрсөттү. Ошого карабастан, Кыргызстандын аймактарындагы калктын этнодемографиялык жүрүмдөрү жаңы рыноктук шарттар учурунда алигиче изилдене элек, ошондуктан биздин изилдөөбүз бул багыттагы аткарылып жаткан алгачкы эмгек.

Экинчи бап “Жалал-Абад облусунун калкынын санынын динамикасы, жыныстык-курактык түзүмү, улуттук курамынын өзгөрүүсү” деп аталып, үч бөлүктөн турат. Аталган бапта облустагы калктын санынын динамикасы, жыныстык-курактык түзүмү, улуттук курамы, никелешүүдөгү, ажырашуудагы мүнөздүү багыттар, улуттар аралык аралаш никелер, шаар калкынын этнодемографиялык өнүгүүсү сыяктуу маселелер каралган.

Экинчи бapтын “Калктын санынын жана курамынын өзгөрүүсү” деп аталган биринчи бөлүгүндө Жалал-Абад облусундагы райондорду негизинен үч субаймакка бөлүп кароого болот. Түздүктөгү дыйканчылыкка жана малчылыкка ылайыкташкан субаймактар: Сузак, Ноокен, Базар-Коргон райондору. Тоо этектериндеги дыйканчылык жана малчылык зонасындагы субаймактар: Аксы, Ала-Бука райондору. Ал эми тоолуу малчылык зонасындагы субаймактар: Чаткал, Тогуз-Торо, Токтогул райондору.

1989-1999-жылдардын аралыгында Жалал-Абад облусунун калкынын саны 17% га өстү. Мында белгилүү деңгээлде айыл калкынын саны (28% ге) өсүп, шаар калкынын саны (9% га) төмөндөгөн. 1989-жылга салыштырмалуу 1999-жылы облуста жалпы калктын санынын ичинде шаар калкынын салыштырмалуу салмагы белгилүү өлчөмдө төмөндөгөн (29,8% дан 23,1% га чейин). Ошол эле учурда айыл калкынын салыштырмалуу салмагы жогорулаган (70,2% дан 76,9% га чейин). Ал эми 1999-жылга

салыштырмалуу 2009-жылы облуста шаар калкынын салыштырмалуу салмагы андан ары төмөндөгөн (23,1% дан 22,6% га чейин). Айыл калкынын салыштырмалуу салмагы өскөн (76,9% дан 77,4% га чейин). Бул шаардагы өнөр-жай өндүрүшүнүн кыскарышы жана ишканалардын жабылышы менен шартталган шаар калкынын айылга көчүп кетүүсү менен байланышкан [Итоги Первой Национальной переписи населения Кыргызской Республики 1999 года. – Бишкек, 2001., Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009 года. – Бишкек, 2010.].

65 жаштан улуу курактагы калктын салыштырмалуу салмагы 4,6% болду. 1989-жылга салыштырмалуу улуу курактагы адамдардын үлүшү 0,5% га жогорулады. Балдардын (0-14 жаш) саны жалпы облустагы калктын санынын 41,2% түздү, ал 1989-жылда 42,3% болгон. Облустагы картандардын санынын өсүүсү жаштардын облустан тышкары көчүп кетүүсүнө жана төрөлүүнүн деңгээлинин төмөндөөсүнө байланыштуу болду. Шаар жерлеринде демографиялык жүк - 871, а айылда - 1099 адамды түзөт. 1999-жылга карата облустагы калктын орточо курагы 23,9 жаш, анын ичинде эркектер - 23,3, ал эми аялдар 24,6 жаш. Шаар жерлеринде калктын орточо курагы айыл жерлерине караганда бир кыйла жогору. 2009-жылга карата 0-14 жаштагы балдар жалпы калктын 33,2% түзөт, анын ичинен эркек балдар 33,8%, кыздар 32,7%. 0-15 жаштагы эмгекке жарамдуулуктан жашыраак калк облустагы жалпы калктын 35,6%, эркектер 36,2%, кыздар 35,0% түзөт. Эмгекке жарамдуу калк (эркектер - 16-59, аялдар - 16-54) облустагы жалпы калктын 57,9%, эркектер - 59,3%, аялдар - 56,5% түзөт. Эмгекке жарамдуулуктан жогорку курактагы калк 6,5%, эркектер - 4,4%, аялдар - 8,5% түзөт. Калктын орточо курагы 26,0, эркектер - 25,5%, аялдар - 26,6% түзөт [Итоги Первой Национальной переписи населения Кыргызской Республики 1999 года. – Бишкек, 2001., Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009 года. – Бишкек, 2010.].

Учурда Жалал-Абад облусунун аймагында 80 ден ашуун улуттун өкүлдөрү жашайт. Көптөгөн миграциялык жүрүмдөрдүн жана түзүлгөн демографиялык жагдайдын натыйжасында, жыйырма жыл ичинде облустун улуттук курамында белгилүү өзгөрүүлөр болуп өттү. 1989-жылы облустагы калктын жалпы санынын ичинде кыргыздардын салыштырмалуу салмагы 61% түзсө, 1999-жылы 70%, ал эми 2009-жылы 71,8% түздү. 1999-жылы шаар жергесинде 64% болсо, айыл жеринде 72% ды түздү. Ошону менен бирге эле, облуста эмиграцияга байланыштуу орустардын саны 36,1 миң адамга, же 3 эсе азайды. Калган улуттар (бир нече ондогон) республиканын жалпы калкынын 1% түзөт. Татарлар - 9 миң адамга, же 2,3 эсе, украиндер - 7 миң адамга, же 3,9 эсеге, курддар - 6 миң адамга, же 3,8 эсеге, немецтер - 3,8 миң адамга, же 6,6 эсеге азайган. 90-жылдардын башында облустан крым татарлары (2,3 миң адам) биротоло көчүп кетишкен [Итоги Первой Национальной переписи населения Кыргызской Республики 1999 года. –

Бишкек, 2001., Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009 года. – Бишкек, 2010.]

Облустун калкы демографиялык жактан салыштырмалуу жаш. Себеби калктын курамында жаш балдардын жана өспүрүмдөрдүн санынын көптүгү байкалды (359,6 миң адам). Эмгекке жарамдуулуктан жогорку калктын саны 65,3 миң адам. Ал эми эмгекке жарамдуу калк 584,9 миң адам. Жыныстардын ортосундагы дисбаланс жокко эсе.

Кыргызстандын түштүгүндөгү тоолуу малчылык зонасындагы субаймактардын этникалык курамы моноэтникалык түзүмгө ээ. Мында калктын басымдуу көп бөлүгүн кыргыздар түзүүдө. Ал эми түздүктөгү жана тоо этектериндеги дыйканчылык жана малчылык зонасындагы субаймактарында полиэтникалык мүнөз сакталууда. Башкача айтканда, бардык улуттун өкүлдөрү жашашат.

Жалал-Абад облусунда биз изилдеген мезгилде калктын этникалык курамында кыргыздардын жана өзбектердин үлүшү жогорулады. Өзгөчө шаарларда жана райондордун борборлорунда көбөйдү. Славян элдеринин саны башка Борбордук Азия мамлекеттери сыяктуу эле жылдан жылга азайууда жана бул мүнөздүү багыт уланууда. Миграциянын таасири сезилерлик болгону менен башка аз сандуу этностор мурдагыдай эле облустун аймагында жашап, анын көп улуттуу калкын түзүүдө.

“Никелешүүдөгү, ажырашуудагы мүнөздүү багыттар жана аралаш никелер” деп аталган экинчи баптын экинчи бөлүгүндө төмөнкү маселелер каралды. Никелешүүлөр жана ажырашуулар демографиялык жүрүмдөрдө чоң ролду ойнойт. Калктын санынын өсүүсү, жаңы муундардын пайда болуусу, үй-бүлө түзүүлөр дал ушул никелешүүгө байланыштуу. Өлкөнүн саясий жана социалдык-экономикалык абалы стабилдүү болсо калкта никелешүүлөрдүн саны өсөт, үй-бүлөнү сактап, бекемдөөгө умтулуулар жогору болот. Жалпысынан облустун шаарларындагы үй-бүлөлөр жөнөкөй (нуклеардык) үй-бүлө, ал эми айылдарда кеңейтилген үй-бүлө кеңири таркалган. Ошондуктан, айылдардагы табигый өсүү шаардан айырмаланып турат. Ал эми ажырашуулардын натыйжасында жубайлардын бөлүнүп, өз алдынча жашоо жүрүмү уланат.

Жалпы облустагы райондорду аралаш никелер боюнча төмөнкү эки топко бөлүп кароого болот:

1. Аралаш никелердин үлүшү жогору жана орточо болгон райондор: Сузак, Базар-Коргон, Ноокен, Аксы, Ала-Бука;
2. Аралаш никелердин үлүшү төмөн болгон райондор: Чаткал, Тогуз-Торо, Токтогул.

Биринчи топтогу райондордун этникалык курамында түрдүү этностордун өкүлдөрү жашашат, ошондуктан бул райондордо аралаш никелердин үлүшү жогору. Ал эми экинчи топтогу райондордо кыргыздардын саны басымдуулук кылгандыктан андагы аралаш никелердин үлүшү төмөн.

Акыркы жылдары негизинен кыргыз-өзбек, өзбек-кыргыз улутунан турган никелер басымдуулук кылууда. Ал эми башка улуттар арасындагы никелер бирден же экиден катталган. Баса белгилеп кетчү нерсе, улуттар аралык никелердин арасында ажырашуу салыштырмалуу абдан аз жана бекем үй-бүлөлөр катары белгилүү.

Башка аймактарга караганда Аксы, Ала-Бука, Ноокен, Базар-Коргон райондору өзгөчө абалда. Андагы аралаш үй-бүлөлөр үй-бүлө мүчөлөрүнүн экөөсүнүн тең тилдерин билгендигинде. Баса белгилей кетүүчү нерсе, үй-бүлөдөгү энеге карай балдарынын тарбиялануусу. Мисалы, энеси кыргыз болсо, атасы өзбек улутунун өкүлү экендигине карабай кыргыз тилинде абдан жакшы сүйлөй алат. Андан сырткары андагы өзбектердин өздөрүн кыргыз деп жаздырып алуусу көп учурайт.

Өткөөл мезгилдеги экономикалык абалдын туруксуздугу, чечкиндүү реформалар учурунда Жалал-Абад облусунун калкынын никелешүүсү төмөндөгөн. Ошондой эле айыл жана шаар калкында никелешүү жана ажырашууларда айырмачылыктар бар. Акыркы Эл каттоонун материалдары көрсөткөндөй, калктын ичинде аз санда болсо да мамлекеттик каттоодон өтпөгөн никелер да пайда болду. Жалал-Абад облусунун калкынын арасында улуттар аралык аралаш никелер кеңири тараган. Этномаданий өнүгүүдөгү жалпылыктар аралаш үй-бүлөлөрдүн жаралышына жана өнүгүүсүнө мүмкүнчүлүктөрдү түзүүдө. Баса белгилеп кетүүчү нерсе, көп аралаш никелер кыргыз-өзбек, өзбек-кыргыз түгөйлөрү болуп саналат.

Экинчи баптын үчүнчү бөлүгү “Шаар калкынын этнодемографиялык өнүгүүсү” деп аталат. Жалал-Абад облусу – Кыргызстандын түштүгүнөн орун алып, Фергана өрөөнүндөгү жер иштетүүчүлүк, мал чарбачылык, ошондой эле өнөр-жайдын бир топ тармактары өнүккөн аймакта жайгашкан.

Жалал-Абад облусунда учурда 7 шаар бар. Алар: Жалал-Абад, Таш-Көмүр, Майлуу-Суу, Кара-Көл, Көк-Жаңгак, Кочкор-Ата, Кербен шаарлары. Алардын ичинен бешөөсү облустун курамындагы шаарлар болуп саналат.

Жалал-Абад шаарында биринчи 1999-жылдагы эл каттоо боюнча 77411 адам жашап, облустагы калктын 8,9% түзсө, акыркы 2009-жылдагы эл каттоо боюнча 97172 адам жашап, бул облустун 9,6% түзгөн. Демек, он жыл аралыгында шаардыктар 19761 адамга көбөйгөн же 0,7% гана жогорулаган. Таш-Көмүр шаарында абал таптакыр башкача. 1989-жылдагы Бүткүл союздук эл каттоо боюнча Таш-Көмүр шаарында 38274 адам, 1999-жылдагы эл каттоодо 39907 адам катталган. Башкача айтканда, 1633 адамга аран көбөйгөн. Ал эми 2009-жылдагы эл каттоодо шаардын калкы 34756 адамды түздү. Демек, Таш-Көмүр шаары он жыл мурунку эсептелген калктан 5151 адамын жоготту. Акыркы эл каттоо боюнча шаардыктар облустун калкынын 3,4% түздү. Майлуу-Суу шаарында ар он жыл аралыгында шаардыктардын саны азайгандыгы байкалды. Мисалы, 1989-жылга карата 32422 адам болсо, 1999-жылы 23008 адам, ал эми 2009-жылы 22853 адамды түздү. Кара-Көл

шаарында 1999-жылдагы калктын санын (21478 адам) эске албаганда, бир калыпта турат. Кочкор-Ата шаарында да шаардыктар азайып баратат. Башкача айтканда, 1989-жылы 16149 адам болсо, 1999-жылы 16104 адамды түздү. Ал эми 2009-жылы 14814 адам түзүп, 1290 адамга азайгандыгы байкалды. Ушундай эле абал Көк-Жаңгак шаарында катталды. Шаарда 1989-жылы 18837 адам болгон. 1999-жылы 10727 адамды түзүп, салыштырмалуу он жыл ичинде 8110 адамга азайган. Ал эми 2009-жылы 10451 адамды түздү. Бул облустагы калктын 1,03% гана түзөт. Аксы районунун борбору Кербен кыштагы 2004-жылы шаар статусун алып, 2009-жылы 14141 адам катталды [Итоги Первой Национальной переписи населения Кыргызской Республики 1999 года. – Бишкек, 2001., Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009 года. – Бишкек, 2010.].

Шаар калкынын этникалык курамы өзгөрдү. Анын басымдуу бөлүгү кыргыздар. Ар бир шаардагы калктын эмгекке жарамдуу калкы анын негизин түзүүдө, анын ичинде эркектер жана аялдардын дисбалансы байкалган жок. Негизинен шаар калкынын, өзгөчө акыркы мезгилдердеги шаардык кыргыз калкынын санынын өсүүсү табигый өсүүгө байланыштуу болууда. Ошондой эле, айылдагы калктуу пункттардын шаар статусуна ээ болуусу, айыл калкынын шаарга жана шаар тибиндеги поселокторго агылып келүүсүнө да байланыштуу. Өзгөчө ички жана тышкы миграцияга байланыштуу облустун шаарларындагы калктын саны бирде көбөйүп, бирде кескин түрдө азайып жаткандыгын байкоого болот.

Облустагы шаарлар экономикалык жана маданий борбор болууга толук мүмкүнчүлүктөрү бар. Себеби, жогорудагы шаарлар жаратылыштык-географиялык шарттарга жана эмгек ресурстарына ээ. Бул шаарлардын өнөр-жайын калыбына келтирүүгө болот. Мисалы, Жалал-Абад шаары курорт жана туризм борборуна айлана алат. Мында өнөр-жай ишканаларын жайгаштырып, санаторияларды, пансионаттарды, туристтик базаларды ачууга болот. Аны менен андагы жашаган калктын социалдык-экономикалык абалын жана маданиятын өнүктүрүүгө шарт түзүлмөк.

Үчүнчү бап “Этностордун өзүн-өзү өндүрүүсүндөгү өзгөрүүлөр” деп аталып, эки бөлүктөн турат. Анда облустагы калктын өзүн-өзү өндүрүүсүнүн факторлору жана мүнөздүү багыттары аныкталып, кыргыздардын азыркы шарттагы жашоосунун негизги булактары жана жашоо шарттарына болгон канааттануусу этносологиялык изилдөөлөрдүн материалдарынын негизинде изилденди.

Үчүнчү баямдын биринчи бөлүгү “Калктын өзүн-өзү өндүрүүсүнүн факторлору жана мүнөздүү багыттары” деп аталып, негизинен төмөнкү маселелер каралды. Калктын санынын динамикасы, калктын табигый кыймылдарынын өзгөчөлүктөрү менен, же төрөлгөндөрдүн жана өлгөндөрдүн санын салыштыруу менен аныкталат.

Төрөлүү – жалпы калк ичинде же анын муундарында жаңы муун пайда

болуу жүрүмү. Төрөлүүнүн деңгээли жана мүнөзү коомдун социалдык-экономикалык түзүмүнөн көз каранды. Төрөлүүнүн деңгээли бир нече факторлор менен шартталат. Мисалы, никелешүү, көп балалуу болуу салты, нике-жыныстык чектөөлөр, физиологиялык, диний, социалдык-экономикалык фактор ж.б.

Бул жүрүмдү изилдеген окумуштуулардын көпчүлүгү алгач жогоруда көрсөтүлгөндөй көбөйүүнүн физиологиялык факторуна токтолушат. Бирок облустагы төрөлүү жүрүмүнө физиологиялык фактордун таасири чоң мааниге ээ эмес. Төрөлүүгө таасирин тийгизген башка факторлорго көңүл бурсак.

Социалдык-экономикалык факторлордун калктын өзүн-өзү өндүрүү жүрүмүнө тийгизүүчү таасири айрыкча чоң. Бул факторго чарба ишмердүүлүгүнүн формасы же кесибинин түрү, жашоо деңгээли, билими, урбанизация ж.б. кирет. Төрөлүү жүрүмүндө жогорудагы шарттар түздөн-түз чечкиндүү ролду ойнойт.

Кийинки фактор – *диний фактор*. Кыргыздар ислам динин тутушат. Ал эми ислам дини көп балалуу болгонго чоң өбөлгө түзөт. Азыркы учурдагы кыргыздардын демографиялык жүрүм-турумуна диндин таасири абдан чоң. СССР кулагандан кийин кыргыздарда башка этностордой эле динге ишенгендердин саны өстү. Айрыкча жаштардын динге мамилеси өзгөрдү.

Облустагы дээрлик бардык аймактарда төрөлүүнүн саны өскөндүгү байкалды. Жогоруда айтылгандай, облуста төрөлүүнүн саны өскөн, бул көрсөткүчтөр мындан да жогору болуусу мүмкүн эле. Төрөлүүгө терс таасирин тийгизген - *миграция*. Изилдөөлөрдө көрсөтүлгөндөй миграциялык агымга негизинен эмгекке жарамдуу калктын басымдуу бөлүгү дуушар болууда. Жыйынтыгында, Кыргызстандын айылдарында эмгекке жарамдуудан жаш жана эмгекке жарамдуудан улуу курактагы калк калууда. Мындан төмөндөгүдөй жыйынтыктар келип чыгууда. Алар:

- төрөй турган курактагы калк миграцияланып, төрөлүүлөрдүн саны аз, болсо да чет мамлекеттерде төрөөгө мажбур болушууда;
- төрөлүүлөрдө жеке чектөөлөр киргизилүүдө, башкача айтканда, социалдык-экономикалык абалын көтөрүп алуу максатында убактылуу же таптакыр төрөөдөн баш тартышууда;
- дистанттык үй-бүлөлөрдүн саны кескин түрдө өсүүдө, башкача айтканда, үй-бүлө мүчөлөрүнүн бири миграцияланып, экинчиси мекенинде калууда.

Демек, жогорудагы себептерден улам аймактагы улуттардын арасында, өзгөчө кыргыздарда демографиялык өсүүсү төмөндөөдө. Мындан учурдагы төрөлүү жүрүмүнө социалдык-экономикалык жана миграциялык фактор чечкиндүү ролду ойнойт деген бүтүмгө келүүгө болот. Ал эми диний жана физиологиялык фактордун таасири азыраак.

Өлүү - адамзат муунунун өлүп азаюу же жок болуу жүрүмү. Ал адамдардын ар түрдүү жаш курагында алардын өмүрүн токтотуп, бир катар өз

алдынча жана өз-өзүнчө келген өлүмдөрдөн куралып, реалдуу муундун өлүү тартибин аныктап турган демографиялык жүрүм. Өлүүнүн эң негизги себептеринин бири болуп оорулар эсептелет. Жугуштуу оорулар, жүрөк-кан тамыр оорулары, рак, нерв ооруларын бөлүп кароого болот. Жашоо деңгээлинин төмөндөөсүнүн жана акча каражаттарынын жетишсиздигинен тамактануу рациона бузулат. Бул көптөгөн ооруларды пайда кылууга жол берет. Автомобилдик кырсыктар сыяктуу бөөдө кырсыктардан көп өлүм болгондугун айтпай кетүүгө болбойт. Анын негизги себеби шосселик жолдордун, трассалардын авариялык абалы, ошондой эле, айдоочулардын да, жөө жүргүнчүлөрдүн да жол эрежелерин толугу менен сактабагандыгы болуп эсептелет. Муну менен кылмыштуулук да өсүүдө.

Эгемендүүлүктүн жылдарында саясий жана социалдык-экономикалык реформалар шартында калктын демографиялык өнүгүүсүндө, андагы табигый өзүн өзү өндүрүү мүмкүнчүлүгүндө жана анын сапаттык өнүгүүсүндө байкалаарлык өзгөрүүлөр бар. Калктын демографиялык өсүүсүнүн негизги фактору – табигый өсүү болуп саналат. Жалал-Абад облусунун калкынын табигый өсүүсү жогору.

Үчүнчү баптын экинчи бөлүгү “Кыргыздардын азыркы учурдагы жашоосунун негизги булактары жана жашоо шарттарына болгон канааттануусу” деп аталат жана анда этносоциологиялык изилдөөлөрдүн материалдары боюнча талдоо жүргүзүлөт. Биздин этносоциологиялык изилдөөнүн жүрүшүндө тургундардын жашоо-турмушуна болгон мамилеси аркылуу азыркы учурдагы өзгөрүүлөргө кандай адаптацияланып жаткандыгын изилдедик. Адамдардын күнүмдүк турмушуна, келечекке койгон максаттарына азыркы учурдагы материалдык абалы эң чоң таасир этет. Ошондуктан иликтөө учурунда суралгандардан өзүнүн материалдык абалын кандай баалагандыгына көңүл бурдук. Материалдык абалына Базар-Коргон айылынын тургундарынын ичинен бир аз көбүрөөк адам (58,6%) канааттанбайт. Мындан учурда шаарга караганда айылдыктардын материалдык абалынын начарлыгы жана жашоо шарттарынын оорлугу көрүнүп турат [Этносоциологиялык изилдөөнүн материалдары, 2009.].

Өзүнүн материалдык абалына Базар-Коргон айылынан сурамжыланган эркектердин 39,6%, ал эми аялдардын 60,3% канааттанбайт. Аялдар ички үй-бүлөлүк материалдык чыгымдарды жана кирешелерди көбүрөөк талдагандыктан, алардын арасында финансылык абалга нааразылар көп. Учурдагы жумушсуздук калктын ичинен аялдардын жана жаштардын жумушсуздугун күчөттү. Айылдарда балдарын, картаң ата-эnelерин карап калган аялдар көп. Эркектердин көбү сыртта иштеп жүрүшөт. Чарбаны жүргүзүү жана үй-бүлө мүчөлөрүнө кам көрүү көп каражатты талап кылгандыктан сурамжыланган аялдардын көпчүлүгү өзүнүн үй-бүлөсүнүн материалдык абалына ыраазы эмес [Этносоциологиялык изилдөөнүн материалдары, 2009.].

Ушул эле маселени сурамжылангандардын жаш өзгөчөлүгү менен ка-

рап көрөбүз. Өзүнүн үй-бүлө ичиндеги материалдык абалына баа берүү биз иликтеген адамдардын жаш курактарына карата айырмаланат. Өзүнүн материалдык абалына канааттанбагандардын эң көбү 21-25 жаштагылар. Бул жаш курагындагы адамдар билим алып жаткан же белгилүү бир кесиптик даярдыгы бар жаштар. Алардын көпчүлүгү алган квалификациясы боюнча иштей алышпайт, анткени жумуш жок, же окуп жатканда контракт төлөө менен материалдык кошумча кыйынчылыктарга туш келгендер. Улуу муундагы курактагы сурамжылангандардын ичинде өзүнүн материалдык абалына топук кылгандар көбүрөөк. Алар алган аз нерсени да сарамжал сарптаганга тарбияланган муундун өкүлдөрү болуп саналат [Этносоциологиялык изилдөөнүн материалдары, 2009.].

Сурамжылангандардын билим деңгээли өзүнүн материалдык абалына баа берүүдө чоң роль ойнойт. Жогорку билимдүүлөрдүн ичинде жашоо абалын жакшы деп баалагандардын саны 40% болсо, начар деп эсептегендери 31,3% түздү. Булар негизинен айыл интеллигенциясы жана администрациясында иштеп, үлүш жерлеринен өздөрүнө көпчүлүк азык-түлүктү камдап алууга жетишкен жана айлык алган адамдар. Алар айылда жакшы жашашат. Жогорку билимдүүлөрдүн ичинде материалдык абалына канааттанбагандары башка шаарларга, мамлекеттерге иштеп келүүгө багытталышкан, анткени тил билишет, мобилдүү, жаңы шарттарга адаптацияланып кетүүгө мүмкүнчүлүктөрү билими жокторго караганда кенен.

Айыл жана шаарлардын калкынын жашоо деңгээли бирдей эмес. Шаарлар аймактардын экономикалык, маданий, административдик борборлору. Шаарларда ишканалар, базарлар, тейлөө борборлору жашоочуларга жумуш жана жашоо каражаттарын берүүдө. Жалал-Абад шаары аймактын борбору катарында өтө чоң социалдык-экономикалык, саясий, маданий функцияларды аткарат. Өзүнүн айланасындагы айылдардын тургундары үчүн маятниктик милдетти аткарып, сезондук миграциянын борбору болуп келет. Статистикалык маалыматтар көрсөткөндөй, Жалал-Абад шаарынын тургундарынын жашоо деңгээли айылдыктардыкына караганда жогору [Этносоциологиялык изилдөөнүн материалдары, 2009.].

Кийинки учурда Кыргызстандын коомдук-саясий, экономикалык турмушунда көп эле кыйынчылыктар болууда. Жумушсуздуктун, жакырчылыктын айынан көптөгөн жарандарыбыз сыртка иштеп келүү үчүн кетүүдө. Мигранттардын жөнөткөн акчаларын пайдалануу ички рынокто баалардын өсүүсүнө алып келүүдө. Калктын аймактык-демографиялык жайгашуусунда дисбаланс сезилээрлик болуп баратат. Бул өз кезегинде этностор аралык мамилелерге да таасир этүүдө.

Төртүнчү бап “Жалал-Абад облусундагы калктын миграциясы жана анын калктын курамына тийгизген таасири” деп аталат жана анда миграциянын жүйөлөрү, факторлору жана негизги багыттары, облустагы миграциялык жүрүмдөрдүн этникалык жагы изилденди.

Төртүнчү баптын биринчи бөлүгү “Облустагы калктын миграциясынын жүйөлөрү, факторлору жана негизги багыттары” деп аталат. Калктын миграциясы – бул дайыма өзгөрүлүп туруучу, кыймыл-аракеттеги динамикалуу жана тагаал жүрүм. Анын өнүгүү өзгөчөлүктөрү түздөн-түз социалдык-экономикалык жана саясий шарттардан көз каранды. Эң негизгиси, коомдогу өзгөрүүлөр калктын миграциясына бат таасир этет. Облустун социалдык-экономикалык турмушунда абдан орчундуу болбосо да, көңүл бурууга арзыган маселелердин бири – *миграция маселеси*. Ал аймактын социалдык, экономикалык, демографиялык, этникалык жүрүмдөрүнө түздөн-түз таасирин тийгизүүчү көп функциялуу көрүнүш. Анын өнүгүү өзгөчөлүгү түздөн-түз социалдык-экономикалык жана саясий шарттарга баш ийет.

Дыйканчылык аймактарындагы райондорго салыштырмалуу тоо этектериндеги жашаган суралгандар экономикалык себептерди көрсөтүшкөн. Атап айтканда, көпчүлүк мигранттар аябай чоң суммадагы каражат керектелүүчү салттык иш-чараларды (той, аш ж.б.) өткөрүүчүн каражат чогултканы кетишет. Ар түрдүү субаймактардагы кыргыздардын социалдык турмушу ар түрдүү. Себеби тоо этектериндеги райондордо айыл-чарбасына караганда мал чарбачылык үстөмдүк кыла баштады. Аш-тойлорго көп каражат кеткендиктен аны таап келүү үчүн башка мамлекеттерге кеткендер арбын. Кээ бирлери аш-тойлорго “кошумча” кошуудан кыйналганынан, сарптоону азайтып, каражаттарын чогултуу максатында да сыртка кетүүдө [Этносоциологиялык изилдөөнүн материалдары, 2009].

Сурамжылоонун материалдарын талдаганда, миграциянын эң негизги жүйөсү болуп *жумушсуздук* белгиленди.

Биз жүргүзгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй, *биринчиден*, республиканын башка аймактары сыяктуу эле облустагы калктын түндүккө карай агылуусу байкалган. Бишкек, Ош шаарлары жана Чүй облусу ички миграция үчүн жагымдуу орундар болуп саналууда.

Экинчиден, облустагы субаймактарда калктын кыймылынын “тоолордон – түздүктүү жерлерге” карай агылуусу байкалган. Тактап айтканда, жашоо жеңилрээк деп эсептелген жарым тоолуу жана түздүктүү аймактарга көчүшүүдө.

Үчүнчүдөн, туулган жерлеринен башка жактарга көчүп кетүүнү ойлогон жана ага даяр адамдар облустагы сурамжылоого алынгандардын жарымына жакынын түздү.

Калктын Россияга кетүүсүнүн эң негизги себеби – бул Кыргызстандагы экономикалык абалдын туруксуздугу болуп саналат.

Ички миграцияга токтолсок, облустагы шаарлардан негизинен интеллигенция жана жумушчулар кетишкен. Ал орундар жакынкы райондордон келген адамдар менен толукталган. Жалпысынан, облустагы шаарлар боюнча аймактар аралык миграциялык баланс дурус боюнча калууда. Учурда ички миграциянын өнүгүүсүндө белгилеп кетүүчү нерсе, бул кичи

жана орто шаарлардан жана райондордон калктын Ош, Бишкек, Жалал-Абад сыяктуу ири шаарларга жана Чүй облусунун райондоруна багытталып кетүүсү.

Жыйынтыктап айтканда, миграциянын натыйжасында славян элдери гана эмес, кыргыздардын республиканын түндүк аймактарына, Россия жана Казахстанга, алыскы чет мамлекеттерге көчүп кетүүсү, андан ары көчүп барган жерлеринде жашап калуусу күтүлүүдө. Натыйжада, алар кыргыздардын жаңы диаспораларын түзүшүүдө. Жакынкы 10-20 жылга чейин бул мүнөздүү багыт уланат.

Төртүнчү баптын экинчи бөлүгү “Облустагы миграциялык жүрүмдөрдүн этникалык жагы” деп аталат. Калктын миграциясы өлкөбүздүн экономикалык, социалдык, демографиялык жана этникалык жүрүмүнө белгилүү деңгээлде таасирин тийгизет. Статистикалык маалыматтарга таянсак, анда Жалал-Абад облусундагы калктын миграциясы акыркы мезгилдерде кээ бир этникалык өзгөчөлүктөргө ээ болду. Кыргыз улутунун саны 154,2 миң адамга өскөн же 34 %, өзбектер 36,3 миң же 21% га өскөн. Облустагы жалпы калктын 1999-жылы 70% ын кыргыздар түзгөн. 1989-жылы 61% ды гана түзгөн эле. Мындан шаар жергесиндегилер 1999-жылы 64% ды, айыл жергесиндегилер 72% ды түзгөн. Ушуну менен бирге эле эмиграцияга байланыштуу орустардын саны үч эсеге же 36,1 миңге төмөндөгөн. Татарлар 2,3 % га, же алты миңге, немецтер 6,6 эсеге же 3,8 миңге, украиндер 3,9 эсеге же жети миңге, күрддөр 3,8 эсеге же алты миңге төмөндөгөн. 1990-жылы облустан дээрлик бардык кырымдык татарлар көчүп кетишкен [Итоги Первой Национальной переписи населения Кыргызской Республики 1999 года. – Бишкек, 2001., 12-б.].

Өзгөчө белгилеп кетчү жагдай – мигранттардын улуттук курамы. Жалпысынан алганда аларды үч топко бөлсөк талапка ылайык болот:

1. миграциялык кыймылы жогору этностор: орус, татар, украиндер;
2. миграциялык кыймылы орто этностор: кыргыз, уйгур, түрктөр;
3. миграциялык активдүүлүгү төмөн этностор: өзбек, тажик, түркмөн,

армян, белорус, азербайжан, корей ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, Жалал-Абад облусунун калкынын этнодемографиялык абалына миграциялык жүрүмдөр чоң таасир тийгизет. Тышкы эмгек миграциясына негизинен эмгекке жарамдуу жаштар кетип жаткандыгына байланыштуу облустун этнодемографиялык өнүгүүсүнүн бардык тармактарында анын таасири байкалууда. Облустагы калктын, анын ичинде өзгөчө кыргыздардын көпчүлүгү республиканын түндүк областтарына, Россияга, Казакстанга барып иштеп келүү жана туруктуу жашоо үчүн багытталган. Алардын активдүү миграциялык жүрүм-туруму негизинен социалдык-экономикалык себептер менен шартталган. Миграциялык жүрүм жана калктын этнодемографиялык өнүгүүсү бири-бири менен тыгыз байланышта жана өз ара бири-бирине таасир тийгизип турушат.

Жыйынтык

Этностордун өнүгүүсүнө жана өзүн-өзү өндүрүүсүнө коомдогу социалдык-экономикалык, саясий жана социалдык-маданий факторлор өз таасирин тийгизет.

Изилдөөнү жыйынтыктап жатып, төмөнкү тыянактар чыгарылды:

- Эгемендүүлүк мезгилинде облустагы калктын табигый өсүүсү байкалды, ал калктын санынын белгилүү деңгээлде жогорулоосуна алып келди.

- Бир топ факторлорду карап чыгып, анын ичинен облустагы этнодемографиялык жүрүмдөргө таасирин тийгизген негизгиси – социалдык-экономикалык фактор экендиги аныкталды.

- 1989-жылдан 2009-жылга чейинки аралыкта облустагы калктын этникалык курамы чоң өзгөрүүлөргө дуушар болду. Облустагы этностордун сандык жана пайыздык көрсөткүчү кескин өзгөрдү. Улуттук курамдагы мындай өзгөрүүлөргө төмөндөгүдөй себептер таасир эткендигин байкадык: СССРдин кулашы жана КМШнын түзүлүшү, кардиналдуу реформалар, калктын жашоо деңгээлинин төмөндөшү, жумушсуздук, миграциянын күч алышы.

- Кыргызстандын түштүгүндөгү тоолуу малчылык зонасындагы субаймактын этникалык курамы моноэтникалык түзүмгө ээ болууда. Ал эми түздүктөгү жана тоо этектериндеги дыйканчылыкка жана малчылыкка ылайыкташкан субаймакта полиэтникалык мүнөз сакталууда.

- Изилдөө көрсөткөндөй, славян тилдүү этностор миграциянын негизинде тарыхый мекенине кетсе, азыркы учурда жергиликтүү калктын ичинде, кыргыз, өзбек, тажиктердин саны өсүүдө жана алардын шаарларда, райондун борборлорунда үлүшү жогорулады.

- Эгемендүүлүктүн жылдарында облустун калкы социалдык-экономикалык абалын оңдоо максатында жаңы жумуш орундарын жана кирешени жаңы булактарын издеп, жакынкы жана алыскы мамлекеттерге миграциялык кыймылы күчөдү.

- Облустун калкынын миграциясы этнодемографиялык абалга белгилүү өзгөртүүлөрдү киргизүүдө. Үй-бүлөлөрдө көп балалуу болуу азайды. Дистанттык үй-бүлөлөр көбөйдү.

- Жумушсуздуктун натыйжасында күчөгөн кылмыштуулук, баңги заттардын жайылышы этностордун демографиялык өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизүүдө.

Практикалык сунуштар:

- Облустагы жана өлкөдөгү этностордун демографиялык өсүүсүн камсыздоо боюнча мамлекеттик саясат иштеп чыгуу керек;

- Салт боюнча кыргыздар көп балалуу болууга умтулган калк болуп саналат. Андыктан, ар бир үй-бүлөнүн материалдык жана моралдык абалына таасирин тийгизүүчү мамлекеттеги туруктуулукту бекемдөө жана социалдык-экономикалык абалды жогорулатуу чаралары көрүлүшү зарыл. Ошондой эле айыл жана шаарларда кичи жана майда бизнести өнүктүрүүгө шарт

түзүлүүсү керек.

- Азыркы учурда социалдык-экономикалык абалына жараша аз балалуу болуу басымдуулук кылууда. Ошондуктан, көп балалуу энелерге, үй-бүлөлөргө мамлекет тарабынан кошумча жаңы жеңилдиктер көрсөтүлүшү керек.

- Учурдагы маалымат алмашуунун күчөгөн мезгилинде массалык маалымат каражаттарынын жашоодогу ролу зор. Ошондуктан, массалык маалымат каражаттары үй-бүлөлүк баалуулуктарды, көп балалуу үй-бүлөлөр, улуттар аралык аралаш үй-бүлөлөр жөнүндөгү берүүлөрдү көрсөтүү менен жаштарды үлгүлүү, бекем, ынтымактуу үй-бүлө түзүүгө, өзгөчө мамлекеттик тилибиз – кыргыз тилине көңүл бурулуп, Кыргызстандын келечегин камсыз кылууга багыттоосу керек.

- Келечекте улуттар ортосундагы этносаясий туруктуулукту жана ынтымактуулукту сактоо үчүн ар кандай маданий иш-чараларды чогуу өткөрүп туруу, ошондой эле, улуттар аралык никелерди мамлекеттик кубаттоо саясаты керек.

- Облустагы шаарлар экономикалык жана маданий борбор болууга толук мүмкүнчүлүктөрү бар. Себеби, жогорудагы шаарлар жаратылыштык-географиялык шарттарга жана эмгек ресурстарына ээ. Демек, шаарлардын өнөр-жайын калыбына келтирүү боюнча иш-чараларды жүргүзүү зарыл. Мисалы, Жалал-Абад шаары курорт жана туризм борборуна айлана алат. Мында өнөр-жай ишканаларын жайгаштырып, санаторийлерди, пансионаттарды, туристтик базаларды ачууга болот. Аны менен андагы жашаган калктын социалдык-экономикалык абалын жана маданиятын өнүктүрүүгө шарт түзүлмөк. Ошондой эле, шаарлардагы инфраструктураны өнүктүрүү керек.

- Жумушсуздуктун айынан облустун калкы, өзгөчө кыргыздар, социалдык-экономикалык абалын оңдоо максатында жаңы жумуш орундарын жана кирешени жаңы булактарын издеп, жакынкы жана алыскы мамлекеттерге миграцияланууга мажбур болушууда жана бул агым күн санап өсүүдө. Ошондуктан, кыргызстандыктардын жумуш орундары менен камсыздалуусу жөнүндө ойлонуу зарыл.

Диссертациялык темага тиешелүү жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Чыныкеева, Г.Э. Эгемендүү Кыргызстан: учурдагы демографиялык процесстер [Текст] / Г.Э. Чыныкеева, Э.Ж. Сулайманов // ОшМУнун жарчысы. – 2002. – №5. – С. 328-333.
2. Чыныкеева, Г.Э. Жалал-Абад областы XXI кылым босогосунда: этнодемографиялык жана этномаданий процесстер [Текст] / Г.Э. Чыныкеева, Э.Ж. Сулайманов // Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналган «Улуттук ан-сезим жана мамлекеттүүлүк»: аттуу илимий-практикалык конференциянын материалдарынын жыйнагы. – Ош, 2003. – С. 248-254.
3. Чыныкеева, Г.Э. Кыргызстандын түштүгүндөгү Жалал-Абад областы: калктын өнүгүү динамикасы [Текст] / Г.Э. Чыныкеева, Э.Ж. Сулайманов, А.А. Асанканов // Вестник ОшГУ. – 2003. – №7. – С. 130-133.
4. Чыныкеева, Г.Э. Жалалабат областы: учурдагы этнодемографиялык кырдаал (1999-2002-жж.) [Текст] / Г.Э. Чыныкеева, Ж.Белеков, Э.Салиева // Вестник ОшГУ. – 2005. №1. – С. 216-219.
5. Чыныкеева, Г.Э. Жалалабат областындагы миграциянын этникалык аспекти [Текст] / Г.Э. Чыныкеева // Вестник ОшГУ. – 2005. №1. – С. 162-164.
6. Чыныкеева, Г.Э. Башкиры юга Кыргызстана: этнокультурные связи и этнодемографические процессы [Текст] / Г.Э. Чыныкеева // «Ulukumiz» semproyumu bildirileri. Istanbul, 2006. -Yil 3. – Sayı 5. – С. 245-250.
7. Чыныкеева, Г.Э. Джалал-Абадская область на пороге XXI века: миграционные процессы в 1989-1999 гг. [Текст] / Г.Э. Чыныкеева, А.А. Асанканов, Э.Ж. Сулайманов, // Вестник ОшГУ. – №2 – 2012. – Вып. 2. – С. 158-164.
8. Чыныкеева, Г.Э. Кыргызстандын түштүгүндөгү этнодемографиялык өнүгүү жана азыркы мезгилдеги коомдогу өзгөрүүгө болгон кыргыздардын көз карашы (Жалал-Абад облусундагы этносологиялык материалдардын негизинде) [Текст] / Г.Э. Чыныкеева, А.Р.Жоошбекова // Известия вузов – Бишкек, 2014. – №2. – С. 9-12.
9. Чыныкеева, Г.Э. Этнодемографическое развитие Джалал-Абадской области на современном этапе [Текст] / Г.Э. Чыныкеева // ЭДЛЕТ. – Алматы, 2014. – №3 (49). – С. 149-155.

Чыныкеева Гүлназ Эргешалиевнанын “Азыркы мезгилдеги Кыргызстандын түштүгүндөгү этнодемографиялык жүрүмдөр (Жалал-Абад облусундагы этносологиялык изилдөөнүн негизинде)” деген темада 07.00.07 – этнография, этнология, антропология адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: этнодемография, төрөлүү, өлүү, никелешүү, ажырашуу, миграция, миграциянын жүйөсү, мүнөздүү багыттары.

Изилдөөнүн негизги максаты статистикалык жана этносологиялык изилдөөлөрдүн негизинде Кыргызстандын түштүгүндөгү Жалал-Абад облусунун калкынын этнодемографиялык жүрүмдөрүнүн мүнөздүү белгилерин изилдөө.

Изилдөөнүн объектиси: учурдагы Жалал-Абад облусунун калкы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн предмети – илимий жана практикалык кызыгууну жараткан учурдагы Жалал-Абад облусундагы этнодемографиялык жүрүмдөр, калктын санынын динамикасы, жыныстык-курактык курамы, нике жана үй-бүлөлүк түзүмдөр, этникалык курамы, миграциясы сыяктуу демографиялык мүнөздөмөлөр изилдөөнүн предмети болуп эсептелет.

Изилдөөнүн ыкмалары: анкета жүргүзүү, сурамжылоонун материалдарын иштеп чыгуу жана талдоо, статистикалык материалдарды талдоо, байкоо жүргүзүү, массалык маалымат каражаттарынын материалдарын талдоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: бул эмгекте этносологиялык изилдөөлөрдүн материалдарынын негизинде биринчи ирет Кыргызстандын түштүгүндөгү Жалал-Абад облусундагы этнодемографиялык жүрүмдөр, миграциялык жүрүмдөрдүн жүйөлөрү, багыттары конкреттүү түрдө талданды.

Колдонуу чөйрөсү: Изилдөөнүн материалдарын жана илимий жыйынтыктарын демографиялык жүрүмдүн өзгөчөлүгүн жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачып көрсөтүүдө, өлкөнүн демографиялык саясатын аныктоодо, анын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн болжолдоо үчүн узак убакытка чектелген программаларды түзүүдө колдонууга болот. Жогорку окуу жайларындагы окуу программаларына ылайык этнодемография курсун иштеп чыгууда иштин маанилүүлүгү көрүнүп турат. Ошондой эле, Кыргызстан элдеринин тарыхы, этнографиясы, демографиялык тутуму боюнча жалпылоочу жумуштарды даярдоодо, окуу китептерин, окуу курстарын иштеп чыгууда пайдаланылат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Чыныкеевой Гулназ Эргешалиевны на тему: "Этнодемографические процессы юга Кыргызстана на современном этапе (на основе этносоциологического исследования в Джалал-Абадской области)" на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07.- этнография, этнология, антропология.

Ключевые слова: этнодемография, рождаемость, смертность, брачность, разводимость, миграция, мотивы миграции, тенденция.

Цель исследования:изучить на основе статистических и этносоциологических исследований характерные черты этнодемографических процессов населения Джалал-Абадской области юга Кыргызстана.

Объект исследования является современное населения Джалал-Абадской области. Как титульной нации особое внимание уделялось кыргызам.

Предметом исследования являются этнодемографические процессы в Джалал-Абадской области на современном этапе развития нашего общества, познание которых представляет научный и практический интерес.

Методы исследования: опрос респондентов, анализ материалов опроса, анализ статистических материалов, наблюдение, анализ материалов средств массовой информации.

Научная новизна диссертационной работы: впервые проанализированы этнодемографические процессы, мотивы и направления миграционных процессов в Джалал-Абадской области юга Кыргызстана на основе материалов этносоциологического исследования.

Среда пользования: Результаты исследования могут быть использованы в решении вопросов по выявлению специфики и закономерностей демографических процессов, для составления долгосрочных программ их социально-экономического развития и прогнозирования. Практическая значимость выявляется в разработке курса этнодемография по учебной программе в высших учебных заведениях. А так же можно использовать при подготовке обобщающих работ по истории, этнографии и демографии народов Кыргызстана, учебников, разработке учебных курсов.

RESUME

Thesis of Chynykeeva Gulnaz Ergeshalievna on the theme: "ethno-demographic processes in southern Kyrgyzstan at the present stage, (based on ethnosociological research in the Jalal-Abad region)" for the degree of candidate of historical sciences on specialty 07.00.07.- ethnography, ethnology, anthropology.

Keywords: ethno-demography, births, deaths, marriages, divorces, migration, migration motives, the trend.

Purpose of the research: to study characteristics of ethno-demographic processes of population in the Jalal-Abad region in southern Kyrgyzstan, based on statistical and ethno-sociological researches.

The object of research: current population of Jalal-Abad region. Special attention was given to kyrgyzs, as titular nation.

The subject of research: ethno-demographic processes in the Jalal-Abad region at the present stage of development of our society, the knowledge of which is the great scientific and practical interest. Demographic characteristics such as - the dynamics of the population, the age and sex composition, marriage and family structure, ethnicity composition, migration is the subject of research.

Methods: survey respondents, the analysis of survey materials, the analysis of statistical data, observation, analysis of media material.

Scientific novelty of the thesis: for the first time specifically analyzed ethno-demographic processes, motivations and direction of migration processes in the Jalal-Abad region of southern Kyrgyzstan on the basis of ethno-sociological research.

Using area: Results of the research can be used in solution of the problem to identify the specifics and regularities of demographic processes, for compiling a long-term program of socio-economic development and forecasting. The practical significance detected in the course development of ethno-demography curriculum in institution of higher education. And also can be used in the preparation of general works in the history, ethnography and demography of the people of Kyrgyzstan, books, training course development.